

A büntetőhatalom korlátai

I.

1. El tudunk-e képzelni ma olyan társadalmat, amelyben nincs büntett, nincs büntetés, nincs büntetőjog? — Ilyennek tartották az aranykort, amikor az emberek önként, kényszerítő törvények nélkül, a jót és igazat cselekedték, félelem és büntetés nélkül éltek. Ha ilyen állapotot el lehetne érni, ha a társadalom, az állam találna módszereket, amelyekkel elejét vehetné minden bűncselekménynek, akkor a büntetőjogot, mint szégyellenivalót, a történelem lomtárába hajítaná. De ilyen állapot nincs, ilyen módszert nem találtak fel — és fennmarad a büntetőjog és mindaz a hatalom, mindazok a dologi berendezések, amelyek hozzá kapcsolódnak.

A büntetőjog léte tulajdonképpen annak is az elismerése, hogy a közhatalom nem képes hiánytalanul megóvni mindazt, ami a polgárai számára becses; életüket, méltóságukat, vagyonukat. Ha tehát nem tudja a bajnak elejét venni, akkor ígéri, legalább utána nyúl a bajkeverőknek. Amikor ezt az állam magára vállalja, egyben tiltva a magánbosszút, monopolizálva a büntetőhatalmat, azt is magára vállalja, hogy meghatározza, mik a bűncselekmények, mikor él büntető hatalmával.

A büntetőhatalom azonban kétarcú, mert egyfelől óvja a társadalom biztonságát, polgárainak nyugalomát, másfelől azonban éppen mert hatalom — olyan eszközöket vesz igénybe, amelyek sértik vagy legalábbis korlátozzák a polgárok jogait. Ez a kettősség, ez az ellentmondás kényszeríti ki a kérdést: meddig terjed a büntető hatalom, vannak-e ismert és elismert korlátai?

A következő vizsgálódásom vagy inkább töprengésem e kérdés körül mozog, és egyoldalú lesz; a büntetés, a szükséges, igazságos vagy célszerű büntetés kérdéseinek területét ugyanis alig érinti. Főként azt nézem, mi az, amit az állam bűncselekménnyé nyilváníthat, ami miatt büntethet, és ezt a hatalmat mi módon gyakorolja.

2. Sokak számára a jogtudományban a bizonyosság erejével hat, hogy a bűncselekmény társadalmi veszélyessége az a fogalom, amely kijelöli a büntető hatalom határait. *Viski* László ma is helytálló gondolata szerint a társadalmi veszélyességnek mint bűncselekmény-ismérvnek kettős szerepe van: egyfelől a törvényhozó iránytűje a büntetendővé nyilvántartásban másfelől a jogalkalmazó interpretációs segédeszköze — értelmező elvo¹.

A szocialista jogtudományban vallott felfogás szerint a társadalmi veszélyesség a bűncselekmény *materiális* fogalmának ismerve. Ezzel azonnal szembeállítja ezt a bűncselekménynek pusztán *formális* meghatározásával, amely mint mondják, a burzsoá jogalkotásra a jellemző. Ez meglegszik ugyanis pusztán a bűncselekmény jogellenességének a deklarálásával, amiből végül is idem per idem definíció lesz. Az 1878. évi magyar Büntető Törvénykönyvtől is csak annyira futotta, hogy kimondta: „Büntettet vagy vétséget csak azon cselekmény képez, amelyet a törvény annak nyilvánít.” (1. §), ami — megjegyezhetjük — azonos a nullum crimen sine lege klasszikus elvének a kijelentésével. Ezzel szemben az 1978. évi magyar Btk. már nemcsak azt tudja, hanem azt is,

hogy „Bűncselekmény az a ...cselekmény, amely veszélyes a társadalomra.” (10. §).

3. A társadalmi veszélyességre, mint a bűncselekmény fogalmi ismérére a szovjet-országi büntetőjognak úgyszólván a kezdetétől fogva szüksége volt. Miután a korábbi büntető törvények hatályát korlátozták, majd később az alkalmazásukat is megtiltották, 1917—18-ban „a forradalmi dolgozó tömegek szocialista jogtudata” alapján ítélték. De az 1919-ben kibocsátott szovjet-országi büntetőjog „Vezérelvei” már kimondta, hogy bűncselekmény olyan cselekvés vagy mulasztás, amely „a társadalmi viszonyok adott rendszerére nézve veszélyes”, és mert átfogó, részletes kódex még nem volt, végül is a bíróság a veszélyesség alapján döntötte el, mi számít bűncselekménynek, mi nem.

Az első szovjet-országi Btk. (1922.) ugyan meghatározta már az egyes bűncselekményeket, de egyben megengedte az analógia alkalmazását, amint később az 1926. évi Btk. is. E törvény 16. cikke szerint, ha valamely társadalomra veszélyes cselekményről ez a kódex kifejezetten nem rendelkezik, akkor a kódexnek a cselekményre leginkább ráillő rendelkezését kell alkalmazni; — az analógia alkalmazását a szovjet jog az 1958/1960. évi új kodifikációig elvben megengedte.

A bírói jogalkalmazásban a másik oldalon — a csekély súlyú cselekmények elbírálásában is — nem kis szerep jutott a társadalmi veszélyességnek. A Btk. 6. cikkéhez fűzött törvényi megjegyzés szerint ugyanis nem számít bűncselekménynek a formálisan a büntető törvénykönyvbe ütköző cselekmény, ha nyilvánvalóan jelentéktelen súlyú és nincsenek káros következményei.

Kezdetben tehát a Btk. különös részének a hiánya, majd később az 1922. évi kódextól az analógia megengedése volt az, ami a szovjet jogban feltétlenül indokoltá tette a társadalmi veszélyesség meghatározását, és beépítését a bűncselekmény fogalmába.

A bűncselekmény megvalósulásának ettől kezdve két kritériuma volt: a büntetőjogi jogellenesség, és a társadalmi veszélyesség. De az utóbbi önálló életet élt: bűncselekménnyé minősítette az analógia alapján (amely 1960-ig megengedett volt) a formailag nem jogellenes cselekményt, és a hiánya a formailag jogellenes cselekményt nem bűncselekménnyé tette.²

4. A magyar jogalkotás a társadalmi veszélyességet 1950-ben tette meg a bűncselekmény kritériumává, és azóta az ott szilárdan meggyökeresedett. A Btk. Általános Részét tartalmazó 1950. évi II. törvény emígyen szólott: „A társadalomra veszélyes cselekmény minden olyan tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti.” Figyelemre méltó, hogy ezt a szöveget betű szerint tartalmazza a ma hatályos 1978. évi Btk. is.

Am a magyar büntető törvényhozás nem ismerte el az analógia létjogosultságát, emiatt a társadalmi veszélyesség a bírói gyakorlatban látszólag kisebb szerephez jutott.

Ami a csekély fokú társadalmi veszélyességet illeti a magyar törvényalkotás sohasem merészkedett odáig, hogy — mint a szovjet jog tette — kimondja: a cselekmény nem bűncselekmény, ha már az elkövetés idején a társadalomra csak csekély fokban volt veszélyes; az egyértelmű megoldást különböző fogásokkal mindmáig megkerülte.

A társadalmi veszélyesség kodifikálása, törvényi bevezetése a bűncselekmény fogalmába élenkítően hatott a népi demokratikus országokban a büntetőjogi gondolkodásra. Különösen az a kérdés foglalkoztatta a bűncselekménytan

művelőit, hol is helyezkedik el a társadalmi veszélyesség? A törvényi tényálláson belül, avagy kívül?

Kedzetben a magyar szakirodalomban uralkodó volt az a felfogás, amit Kádár Miklós nagyhatású alapműnek tekintett tankönyvében megfogalmazott, nevezetesen hogy a társadalmi veszélyesség — amelyben egyébként kifejezésre jut a bűncselekmény osztálytartalma — a törvényi tényállás tárgyi oldalát jellemző ismérvek között foglal helyet.³ Később jelentkeztek más vélemények is, köztük olyan is, amely szerint a bűncselekmény társadalmi veszélyessége elkülönül a tényállásszerűségtől — az előbbi nem a törvényhozó által meghatározott, hanem attól függetlenül létező materiális ismérv.⁴ — De valljuk meg, a törvényalkotás és a joggyakorlat a maga útját járta és járja, attól függetlenül, hogy az elmélet a társadalmi veszélyességet a törvényi tényálláson belül vagy azon kívül helyezi el.

5. A szocialista jogban és irodalomban alkalmazott „társadalmi veszélyesség” azonban *nem új fogalom*, és nem is a szocialista jog, illetőleg tudomány felfedezettje. A jogtudomány, amint a teologikus, természetjogi, társadalmi szerződésre alapított, vagy etikai magyarázattól elszakadt, azon volt/van, hogy megjelölje a bűncselekménynek, mint társadalmi jelenségnek a tartalmát. *Ihering*, akit szintén nem elégitett ki a bűncselekmények pusztán formális jogi meghatározása, már e század elején azt vallotta, hogy a bűncselekmény a *társadalom életfeltételeinek olyan veszélyeztetése*, amely csak büntetéssel hárrítható el.⁵ *Angyal Pál*, *Finkey Ferenc*, *Vámbéry Ruzstem* és mások már a századfordulón kimutatták, hogy a bűncselekmény tartalmi ismérveinek keresése közben többen, különösen a pozitivisták irányzatok hívei, a társadalmi veszélyességben, a közösség érdekeinek veszélyeztetésében vélték megtalálni minden bűncselekmény közös tartalmi ismérvét.⁶ Ez különben sem csodálnivaló: mihelyst az állam a magánbosszút, a kompozíciót megtiltotta, és ezzel a büntetőjogot közjogosította és monopolizálta, a bűncselekmény megszűnt a sértett magánügye lenni. Az individuum sérelmében is az állam sérelmét kellett látni, amely önmagát mindig és szívesen a közösség, az egész társadalom érdekeit védelmező bajnokként láttatta. Ez a felismerés a XIX. század elején a neves jogtudóstól, *Vuchetich* Mátyástól sem állott messzé, aki a római jogász *Ulpianus*-nak következő tétéleit idézte: az államot (*civitas*) és az egyént ért sérelmek (*laesiones*) kölcsönösen úgy összetartoznak, hogy „...az egész államot ért sérelem az egyes polgár sérelme is, az egyes polgár sérelme pedig az egész állam (társadalom) sérelme is.”⁷

A *novum* a szocialista jogban tehát nem maga a fogalom, hanem az, hogy a társadalmi veszélyesség megjelent a törvényben, mint a bűncselekmény fogalmi ismérve, valamint az, hogy ennek alapján véli a jogi ideológia kifejezhetőnek a bűncselekmény osztálytartalmát.

II.

1. A társadalomra veszélyesnek valamilyen történést, cselekvést, nem-tevést és ezeknek valamilyen következményeit tartjuk.

A társadalmi veszélyesség nem természeti jelenség, de még csak nem is társadalmi jelenség vagy folyamat önmagában, hanem hozzájuk tapadó tulajdonság, amelyet valamilyen értékkel való összehasonlítás alapján fedezünk fel. A társadalmi veszélyesség a realitás és érték közötti gondolati és néha érzelmi reflexiója. A vízáradás vagy az infláció csak értékelés alapján nevezhető hasznosnak vagy veszélyesnek. Vegyük további példának az ember halá-

lát, amely bekövetkezhet betegség, öngyilkosság, vértlen baleset, másik ember gondatlan vagy szándékos cselekvése miatt. A halál, amíg csak mint természeti jelenséget tartjuk számon, addig a valóság egy darabja, de mihelyest mint társadalmi jelentőségű tény is értékeljük, nevezhetjük tragikusnak, nehezen tudomásul vehetőnek vagy megváltónak. Az okozását a társadalomra veszélyesnek akkor fogjuk minősíteni, ha azt másnak a szándékos vagy gondatlan cselekvése idézte elő — mert az élet tiszteletét tartjuk társadalmi értéknek, és ehhez az értékhez viszonyítva minősítünk.

A jogalkotásban a társadalmi veszélyesség felismerése megelőzi mind történelmileg, mind logikailag a bűncselekménnyé nyilvánítást. Előbb kell felismerni valamilyen valóságos vagy feltételezett emberi magatartás (cselekvés, nem-tevés), illetőleg a következmények társadalmi veszélyességét, semmint azokat büntetendővé nyilvánítják. A társadalmi veszélyességet felfedező értéktételeből azonban nem következik büntetőjogi norma; ezt külön meg kell alkotni, de az is lehet, hogy a felismerést követően mégsem születik büntetőjogi norma, hanem más, pl. vízszennyezési bírságról szóló rendelkezés.

A társadalmi veszélyességet állító vagy tagadó értéktételek — amint arra a magyar jogalkotás változásaiból is következtethetünk — maguk is változnak. Éppen ezért azt gondolom, hogy a társadalmi veszélyességnek törvénybe iktatása, elhelyezése az általános bűncselekmény-fogalomba, nem képvisel a törvényhozó számára sem számottevő útmutatót, sem korlátozó tényezőt.

A társadalmi veszélyességet a jogalkotás ugyanis nem a maga lehetséges elvontságában értékeli, hanem mint eléggé konkrétan körvonalazható emberi cselekvés-csoporthoz, mint pl. az élet kioltásához, a társadalmi tulajdon fosztogatásához, közúti baleset okozásához tapadó tulajdonságot. Mindegyikről tehát külön-külön kell értéktételeket alkotnia, amiben nem segít a társadalmi veszélyesség általános, fölöttébb bizonytalan és rugalmasan kezelhető fogalma.

Anélkül, hogy a társadalmi veszélyesség törvényi meghatározásán, definícióján 1950 óta — mint említettem — akár egy szó is változott volna, az egyes cselekménycsoportok társadalmi veszélyességének törvényhozói megítélése lényeges változásokon ment át, amit a jogalkotásban számos példával lehet szemléltetni.

Az 1950. évi 4. számú törvényerejű rendelet a tervbűncselekményekről szolt, és egyebek között meghatározta a passzív szabotázszt, amelyet elkövethetett az is, aki kártevő célzattól oktalan hanyag energia- vagy munkaerőpazarlással járó termelést folytatott, vagy olyat, amely nem felelt meg általában az észszerű gazdálkodás követelményeinek. Az ilyen bűncselekményeket az állam elleni bűncselekmények közé sorolták, és halállal is büntethetők voltak. E jogszabály alkalmazására vezetőpolitikuskok nem ritkán ösztönöztek, miközben az a kérdés, hogy valóban kártevő célzattal cselekedett-e a gyanúsított, nem a valóság talaján dőlt el.⁸

Tíz évvel később, az 1961. évi büntető törvénykönyv a társadalmi veszélyesség jogalkotói értékelésében e területen semmilyen említésre méltó érdemi változásnak nem adta tanújelét, 1978-ig kellett várni a lényegesen eltérő törvényhozói álláspont kialakulására. A joggyakorlat azonban már korábban fokozatosan megváltozott, gazdasági kártevést nem fedeznek fel és a tervvégrehajtását veszélyeztető bűncselekmények, főként az új gazdasági irányítási rendszer bevezetése után, fokozatosan kimentek a divatból.⁹

Az 1950-ben kibocsátott 24. sz. tvr. — a társadalmi tulajdon büntetőjogi védelméről — a legsúlyosabbnak tartott, e kategóriába tartozó vagyron elleni bűncselekményekre halálbüntetés kiszabását is megengedte. Az ilyen bűncselekményekre a megelőző, 1878-ból származó törvény, szakítva a feudális

tikus fogalom, amelynek a joggal szemben prioritása van, amely nem a jogból ered, de amelyre a jog hivatkozik, és amelyet érzékel, a törvényben elvontan jelenik meg és az egyedi esetről nem mond semmit.

III.

1. Ki ne ismerné fel, hogy a büntető jogalkotásban és jogalkalmazásban bekövetkezett változások, legalábbis nem kis részük szoros összefüggésbe hozható az általános politika irányváltásaival, amelyek jogpolitikaként is manifesztálódtak. Az utolsó 40 esztendő változó politikai koncepciói és gyakorlata a büntetőjog alkalmazásán rajta hagyta a keze nyomát, sőt erőteljesen formálta azt. Amikor az állam maximális erősödésének politikai koncepciója volt az uralkodó, és az állam áthatott a társadalom minden pórusán és behatolt minden sejtjébe, a büntetőjog hatalmának a fénykorát ünnepelhette. A büntetőjog alkalmazásával reagált az állam minden — a központi tervekkel és ideológiával ellentétes — megmozdulásra, nem egyszer fölöslegesen és szélsőségesen. A büntetőjog és alkalmazása töltötte be azt a reménytelen szerepet, hogy őre legyen a tervteljesítésnek, hogy biztosítsa a szocialista tudat kialakítását, az önkéntes munkafegyelem diadalra jutását. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy nem a társadalmi-gazdasági, hanem a büntetőjogi törvényeknek kellett vezérelniük a termelési folyamatokat és kialakítaniuk az emberek meggyőződését.

A népesedéspolitikai koncepció változásainak ugyancsak volt lecsapódása a büntetőjog alkalmazásában. Amikor a népszaporulat növekedésére ösztönző politika volt az uralkodó, a büntetőjogi retorziók fokozását is ennek szolgálatába állították, és a magzatelhajtást elkövető orvost 7 és fél évi börtönre ítélték. Ezt a fenyegető gyakorlatot mérsékelte a Legfelsőbb Bíróságnak 1954-ből származó, V. sz. elvi döntése.¹⁴ Az indokolásban elhangzott, hogy nőtt a szülések száma és ezért „a kapcsolatos társadalmi érdekek védelmére” jelentősen enyhébb büntetések kielégítőek. A nagy jelentőségű, a büntetőjog alkalmazására kiható változást azonban az 1956. júniusi kormányhatározat (1047/1956.) eredményezte, amely a magzatelhajtást függetlenül bármilyen egészségügyi, szociális vagy más indikációtól megengedhetővé tette.

A büntetőjog számos területen ki volt téve a közvetlen politikai befolyásolásnak. 1953-ban — nem számítva az 1956-ot követő rendkívüli állapotot — kezdődött az a szerintem máig, néha megtorpanásokkal ható változás, amely több teret enged a hagyományos értékek, a kalsszikus jogi elvek, a büntetőjog belső logikájának érvényesülése számára. Az 1953-ban meghirdetett széles körű amnesztia szinte jelképszerűen lezárta a büntetőjog mindenhatósága iránt táplált illúziók korszakát.

2. Nem gondolhatjuk azonban, hogy a büntetőjog és a gyakorlata az általános politikától ezután függetlenül alakulhatott, vagy hogy politikai állásfoglalás nélkül keletkezhetek büntető törvények és kódexek. Nem gondolhatjuk, hogy politikai testületek nem nyilvánítottak véleményt arról, fenn kell-e tartani a halálbüntetést, és ha igen, milyen bűncselekmény-kategóriákra, újra be kell-e vezetni az életfogytig tartó szabadságvesztés büntetést, vagy más, eddig nem ismert büntetési nemet vagy intézkedést, indokolt-e a bűncselekmények két kategóriájának, a büntettnék és a vétségnek a külön tartása, mely cselekmények kriminalizálása vagy dekriminalizálása látszik szükségesnek a gazdasági szférában, a közlekedésben, a kábítószer-fogyasztásban vagy másban. Az ilyen és hasonló kérdésekről való politikai döntésben több általá-

nos társadalompolitikai tényezőt kellett szem előtt tartani; a specifikusan büntetőjogi tényezők közül figyelembe kel venni a lehetséges emberi magatartások társadalmi veszélyességét, valamint a büntetőjogi szankciók lehetséges eszköztárát, a cselekmény és a szankció arányosságát vagy talán a hatékonyságát.

3. Mi sem bizonyítja inkább, hogy a politika érdeklődése a büntetőjog iránt nem csökkent, mint az, hogy 1960-at követően három ízben született politikai határozat a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről, amelyeknek alapján majdnem szó szerint azonos szöveggel állami határozatok születtek: 1963-ban kormány-, 1973-ban és 1986-ban az Elnöki Tanács (NET) határozatai. Ha ezeknek jogforrási jellegét meg is kérdőjelezhetjük, tényleges jelentőségüket aligha tagadhatjuk; mindegyiknek volt olyan tétele, amely a jogalkalmazásban igen súlyosnak bizonyult.

Az 1963. évi határozat¹⁵ legfontosabb tétele az volt, amely az elkövető osztályhelyzetének automatikusan súlyosító jellegét feloldotta. Az ítélkezési gyakorlat több éven át ui. nemcsak a cselekmény, hanem az elkövető társadalmi veszélyességét is mérlegre tette, aminek az 1950-es évek elejétől kezdve az osztályhelyzet volt a legfőbb mutatója.

A Legfelsőbb Bíróságnak 1959-ben közzétett XX. számú büntető elvi döntése kimondta: „Szocialista büntetőpolitikánk alapvető és következetes különbséget tesz egyfelől népi demokráciánk és dolgozó népünk tudatos elleneségei, az osztályellenségek, a huligánok, a deklasszált elemek, valamint a súlyosabb büntetettek egyébként elkövető személyek, másfelől pedig a tárgyilag viszonylag kisebb súlyú büntetendő cselekményt csupán alkalmilag s menthető indokból megvalósító dolgozó osztályhelyzetű, megtévedtek közt.”¹⁶ Az elkövető osztályhelyzetének a jelentőségét végleg az említett 1963. évi politikai bizottsági határozat nyomán kibocsátott (nyilvánosan közzé nem tett) kormányhatározat szállította le, amely kimondta, hogy a kialakult történelmi viszonyok között az elkövetők osztályhelyzetének a bűncselekmény elbírálása szempontjából általában nincs jelentősége. Az osztályidegenek által elkövetett bűncselekmények esetén az osztályhelyzetet (a terhelt terhére) csak akkor kell értékelni, ha a bűncselekmény indítéka volt.

A határozat szabad utat adott annak a ma is érvényes nézetnek, hogy tudniillik a cselekmény jellege az, ami a büntetőjogi elbírálás számára elsősorban jellemzi a társadalmi veszélyességet, tehát mondjuk a gyilkosát vagy a tyúktolvaját. Emellett természetesen a személyiség más dimenziói is figyelmet érdemelnek, mint a visszaesés, a bűnöző karrier, az alkoholizmus, a hátrányos helyzet. Kétségtelen, hogy a határozat a személyi-társadalmi veszélyesség megítélésében a joggyakorlatot új utakra terelte. Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert semelyik, egyetlen egy büntető törvénykönyvünk sem rendelkezett arról, hogyan kell értékelni a minősítés vagy a büntetés kiszabás során az osztályhelyzetet, csak az „elkövető egyéniségéből a társadalomra hsruló veszélyről” volt szó [Btk. 50. § (2) bek.]. Természetesen nehéz is lett volna a Btk-ban a törvény előtti egyenlőtlenséget kodifikálni akkor, amikor az Alkotmány, az 1949. évi XX. tv. 49. §-a kimondta volt: „A Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlőek és egyenlő jogokat élveznek.”

Az 1973. évi jogpolitikai határozat¹⁷ a megkezdett úton ment tovább. Miután megállapította, amit a tudományos kutatások már korábban igazoltak, hogy „A bűnözést nem lehet csupán a régi társadalom tudati maradványaira, a kapitalista környezetre, az ellenséges ideológiai hatásokra, valamint a fel lazító tevékenységre visszavezetni...” és hogy a bűnözésnek ezen kívül a mi viszonyaink között még egyéb objektív és szubjektív okai is vannak (7. pont),

elmondta, milyen cselekmények elkövetőivel szemben kell „a törvény szigorát” alkalmazni, kiket kell szigorúan megbüntetni, hogyan kell báni az első bűnbé-esőkkel. (A szigor követelte az Irányelv: az állam, az élet elleni bűnelkövetőkkel, a megrögzött, konok bűnözőkkel szemben, a munkakerülők, alkoholista életmódjuk miatt a harácsoló, élősdi létezésükkel fakadóan bűnözőkkel szemben (12. pont). Az Irányelv egyfelől a cselekmény jellegére, másfelől a személyiségre irányította rá a figyelmet (tegyük hozzá, nem kis hangsúllyal arra, amit ma devianciának nevezünk). Az Irányelv egész felfogásában arra ösztönzött, hogy a társadalom a gonoszt ne önmagán kívül keresse, hanem nézzen önmagába, önmagát gyógyítva védje meg.

Ezzel az Irányelvvvel a büntetőjogi gyakorlat megszabadulván némelyik ideológiai előítélettől, béklyótól, visszaterelődt megszokott medrébe. Jobban tudott arra összpontosítani, ami hagyományosan feladata: hogy építsen az állam biztonságára, és őrizze a polgárok nyugalalmát.

IV.

1. A büntetőjogban, úgy látszik, található olyan jellemvonások, amelyek korokon, társadalmi rendszereken is túlmutatnak. Ha kezünkbe vesszük és egymás mellé helyezzük az elmúlt másfélszázad magyar büntető törvényeit és tervezeteit, vagy a mai európai büntetőtörvényeket, igen sok rokonságot találunk bennük. Ez kiváltképpen abban mutatkozik, hogy minden büntetőjog nagyrészt azonos jogtárgyakat oltalmaz. Ezeket szinte egységes jegyzékbe foglalhatjuk: az állam biztonsága, az állami szervek zavartalan működése, a közbiztonság, újabban a közlekedés biztonsága, a gazdasági élet, a testi épség, az emberi szabadság és méltóság, a család, a vagyon, a tulajdon. Talán meglepő, hogy a 150 évvel ezelőtt volt magyar büntetőjogban alig tíz olyan bűncselekményt találunk, amelyek ma nem számítanak annak és azok is két csoportba tartoznak: vallás elleni bűncselekmények (egyházsértés, eretnokség, istenkáromlás), illetve a nemi erkölcs elleni bűncselekmények (ágyastartás, paráználkodás). Más csoportosításban, más nevek alatt a bűncselekmények úgyszólván egész tömbjét a mai kódex is tartalmazza.

Arra következtethetünk ebből — és nem minden alap nélkül —, hogy a büntetőjog-alkotásnak nem áll hatalmában mellőzni azoknak a jogtárgyaknak az oltalmát, amelyek a történeti fejlődés eredményeképpen erre igényt formálnak és jogot kaptak. Az, hogy az állam, bármilyen állam, önmagát, biztonságát, működését büntetőjogi eszközökkel is védi — ez már hozzátartozik a lényegéhez, a természetéhez. De ami ezen túl van, hogy a társadalom intézményeinek és a polgárok, az individuumok oltalmát is vállalja, illetve ahogyan vállalja, ebben felfedezhetjük a jogtárgyak értékességének közös történeti, itt a térségben európai kulturális hagyományokból származó elismerését.

2. A büntetőjognak egyik sajátossága azonban a jogi háttere: az, hogy büntetőjogon kívüli, nem az általa keletkeztetett jogviszonyokat védi, lett légyen szó az élethez, a tulajdonhoz való jogról, a hatóságok jogosítványairól vagy másról. Az egyes államok, a politikai fórumok abban erősen különböznek egymástól, ahogyan elrendezik a büntetőjog háttérnormáit. A büntetőjog az állambiztonságot védve védi az államtitkot — de mi az államtitok, azt az éppen hatalmon levők többnyire a büntetőjogon kívül eső normákban döntenek: így határozzák meg a tulajdonosi viszonyokat, a gazdálkodás, pl. a devizagazdálkodás rendjét; államigazgatási normákkal megszabják a sajtó- vagy a véleménynyilvánítás engedélyezett és tiltott területét. Sőt még a látszatra

csak büntetőjogi kérdésként kezelhető emberölés megítélése is függ attól, hogyan szabályozza az állam — a büntetőjogon kívül — a hatóság tagjainak fegyverhasználati jogát, mit tartanak az egészségügyi normák szerint még csak abortumnak, magzatnak és kit már gyermeknek, rendkívüli állapot idején bárkinek szabad prédául tesz-e az ellenséget — akinek a képét az állami ideológia rajzolta meg —, megengedik-e a halálbüntetést. Vagy meddig terjed a személyi szabadság deklarált büntetőjogi védelme, amikor a hatóságok — államigazgatási jogszabály alapján — internálhatnak, kitelepíthetnek.

Természetesen nem gondolhatjuk, hogy a büntetőjog jogi hátterének a felépítése minden gazdasági, társadalmi törvénytől függetlenül jön létre, de mindenesetre itt az önkénynek, tapintatosan voluntarizmusnak nevezett jelenségnek a szerepe nagyobb, mint magában a büntetőjogban, és itt a társadalmi, politikai rendszer különbözőségei is jobban kiütkeznek.

3. A büntetőjog szférájának a kialakításában nem kis szerep jut a kulturális-jogi hagyományokat és értékeket továbbépítő nemzetközi jogi forrásoknak. Ezek egyfelől kötelezhetik a normát elfogadó államokat valamilyen magatartások kriminalizálására, másfelől megtilthatják az államoknak polgáraitak zaklatását, jogaitól való megfosztását. — Magyarország számos olyan egyezmény részese, amellyel kötelezettséget vállalt némely cselekmények büntetőjogi üldözésére. Egyik legrégebbi egyezmény a leánykereskedelem tilalmáról szól (Párizs, 1910), amelyet az 1912. évi XLIX. tc. iktatott a törvényeink közé. A legújabb a kínvallatás, a kegyetlen, embertelen, megalázó bánásmód vagy büntetés tilalmát mondja ki, és egyebek között arra kötelezi az államokat, hogy az ilyen, akár hatóság által elkövetett cselekményeket is nyilvánítsa bűncselekménnyé. (Az egyezményt Magyarország 1987. április 15-én ratifikálta.) E két időbeli végpont között számos egyezmény keletkezett, amelyekhez Magyarország is csatlakozott: a kábítószer-kereskedelemtől, a pornográfiaétól, a légi közlekedés biztonságáról, a háborús bűncselekményekről, a népirtásról, a faji megkülönböztetésről, az apartheid-ről — ezek tilalmáról és az ellenük való fellépésről. Ezek a nemzetközi normák, amelyeknek megfelelő módon be kell épülniük a belső jogba, a büntető jogalkotásra kötelezettségeket állapítanak meg. Korlátozzák a büntető jogalkotásban megnyilvánuló állami büntető hatalmat, mert az állam egyfelől köteles kriminalizálni (bűncselekménnyé nyilvánítani) meghatározott cselekményeket, másfelől nem teheti az ilyen cselekményeket megengedetté. Igaz, az államnak elvileg szabadságában áll csatlakozni vagy nem-csatlakozni valamely ilyen típusú egyezményhez. A nemcsatlakozás kockázata nem csekély, minthogy az állam önmagát diszkriminálná, az immár nemzetközi szintre emelt jogi-kulturális értékek tagadásával, vagy irántuk mutatott közömbösséggel különösképpen, hogy a nemzetközi normákban definiált bűncselekmények némelyikének, mint a népirtásnak, a társadalmi veszélyessége kilép a nemzeti-állami keretből, szélesebb dimenziót és minőséget nyer. Aligha igazolja valami jobban az általános elismerésre méltó egyetemes értékek érvényességét, mint az a tény, hogy a nemzetközi normák számukra minden államtól — társadalmi-politikai rendszerére való tekintet nélkül — a leghatásosabb, többek között a büntetőjogi védelmet is igénylik.

Természetesen nem hunyhatunk szemet afölött, hogy a védett értékek, az értékek skálája változik, és számos erő átrendezéseket követeli, sőt errozióját okozza. Ezeknek behatolása a büntetőjog elméletébe — jöjjön akár a kritikai kriminológia, akár a címkézési elmélet közvetítésével, vagy minden állam legitimitását tagadó mozgalom oldaláról — okozzák bár az emberiséget fenyegető globális problémák (kihívások) — már csak külön tanulmányok tárgyai lehetnek.

1. A jog világában egyedül a bíróság jogosult annak megállapítására; történet-e bűncselekmény, ki annak az elkövetője, és egyedül a bíróság jogosult büntetés kiszabására. Ezt a követelményt foglalja össze a bírósági út kizárólagosságáról szóló elvi tétel, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az állam büntető hatalmát gyakorló szerv egyedül a bíróság lehet.

Ha ezután megkérdeznénk, mi is hát a bíróság, mi az, ami valamely szervezetet bírósággá és működését bíróságivá teszi, válaszolni nem is volna olyan könnyű. A történelem ugyanis sokféle bíróságnak nevezett képződményt hozott létre: a történelem hajnalán a legfőbb bíró a fejedelem vagy a nép volt; ismerünk nem hivatásos vagy hivatásos tagokból álló, testületben működő vagy egyszemélyi bíróságot, választott vagy kinevezett bírákkal ítélkező, rendszeresen ülésező vagy egy-egy alkalomra alakított bíróságot, csak bíráskodást vagy más közhatalmi feladatot is ellátó szervet, állami vagy választott bíróságot. Valószínű, hogy a kérdésre általános érvényű választ nem a szervezet minemisége, hanem a feladata, funkciója adja meg.

A bíróság büntetőügyekben — e szerint tehát az a szerv, amely büntető igazságszolgáltatást lát el. De miután a büntetőjog változásai azzal jártak és járnak, hogy a bűncselekmény elbírálásának a végén nem áll feltétlenül a büntetésben kifejeződő osztó igazság (justitia), hanem esetenként a büntetőjog által rendelt egészségügyi, nevelő vagy biztonsági intézkedés alkalmazása, azt kell mondanunk, hogy ma a büntető bíróság az államnak az a szerve, amely egyedül jogosult arra, hogy bárkit is joghatályosan elkövetőnek, tettesnek minősítsen és reá büntetést mérjen vagy büntetőjogi intézkedést alkalmazzon.

A bíróságot a funkcióján túlmenően ma legalább három tulajdonsága jellemzi:

- meghatározott szervezettel rendelkezik,
- az ítélkezésben függetlenség illeti meg,
- szabályozott eljárásban működik.

2. Axiómaszerűnek tartjuk a büntető eljárásban azt a tételt, amely szerint törvényes ítéletek csak az imént említett követelményeknek megfelelő, tehát a szabályszerűen megalakított, függetlenül és törvényesen eljáró bíróság hozhat. Az ilyen ítéletről azt is vélelmezzük, hogy igazságot állapított meg.

A büntetőeljárás jog elméletének egyik központi kérdése: mi a következménye annak, ha a bíróság törvényt sértve járt el, melyik eljárás és milyen ítélet tekinthető törvénysértés vagy más ok miatt semmisnek? A semmisség ugyanis az eljárást és ítéletet jogn kívülivé teszi, és a semmis ítéletben talán már nem is a büntető hatalom gyakorlása ölt testet.

A magyar jog eddig e kérdésre változatos feleleteket adott. Az 1986. évi Büntető Perrendtartás (Bp.) két csoportra osztotta és gondosan felsorolta a semmisségi okokat. Az első csoportba tartozik az alaki, a másikba az anyagi semmisségi okok.

A mai jogunk szerint a semmisségi (hatályon kívül helyezési) okoknak három csoportját különböztethetjük meg: az eljárási szabálysértéseket, a hibás tényállás megállapítását (ún. megalapozatlanságot), és a büntető jogszabály helytelen alkalmazását. De a Be. (1973. évi I. törvény) mindenütt óvakodik a „törvénysértés” kifejezés használatától, mint ahogyan a semmisségtől is, pedig igazán erről van szó.

3. A törvény mai rendszere és részletes szabályai nem tanúsítanak kellő óvatosságot; nem számolnak az eljárási törvénysértéseknek a történelemből is

ismert és elméletileg elképzelhető minden esetével, vagy ha számolnak is, nem a súlyuknak megfelelően.

A mi jogunk által is elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában (ENSZ, 1966., 1976. évi 8. tvr.) meghirdetett néhány elv megsértésének processzuális következményeiről ui. a hatályos jog megfellelkezett intézkedni. Az Egyezségokmányban kifejezett követelmény, elv, többek között: hogy

- a bíróság legyen független és pártatlan,
- a tárgyalás legyen nyilvános,
- a vádlott időben kapjon tájékoztatást az ellene emelt vádról,
- a vádlott megfelelő idővel rendelkezék a védelem előkészítésére és az általa választott védővel való érintkezésre,
- ne lehessen őt kényszeríteni arra, hogy saját maga ellen valljon vagy beismerje a bűnösségét.

(Egyezségokmány 14. cikke)

Ha a most felsorolt elvek közül az elsőfokú bírósági eljárásban bármelyiket is megsértenék, az nem válik a hatályos jogunk szerint ipso iure, a törvény erejénél fogva semmisségi okká. A másodfokú bíróság ugyanis külön fogja mérlegelni, vajon ezek a szabálysértések „lényegesen befolyásolták-e az ítéletet”, és ettől függően hatályon kívül helyezi az ítéletet és új elsőfokú eljárást rendel el, vagy napirendre tér előlött.

Azt hiszem, az előbb felsorolt hibákban szenvedő büntető eljárás nem azért, illetve nemcsak azért semmis, mert a szabálysértések befolyásolták az ítéletet, hanem azért, mert az alapvető elveket figyelmen kívül hagyó eljárás — függetlenül az ítélettől — önmagát diszkvalifikálja. Olyan elvek azok, amelyeket a történelem vajúadásában szült és igazságukat a hiányuk miatt megélt szenvedések igazolták, és amelyeket ma éppen ezért nemzetközileg elismert normák hitelesítenek.

Molnár Erik mint igazságügyminiszter a Szabad Nép 1956. június 26-i számában közzétett cikkében jellemzését adta a korábban, 1953 előtt lefolytatott törvénytelen büntetőpereknek. Megírta: a perek nem a büntető perrendtartás szabálya szerint, hanem gyakran titkos utasítások szerint folytak. A jövőben — írta — a törvényesség megóvása érdekében el kell kerülni az elkövetett törvénytiséteket, nevezetesen hogy politikai bűnperekben külön bíróságok ítélkezzenek, a vádlott beismerésére (tegyük hozzá: többnyire kényszervallatással elért beismerésére) alapítsák az ítéletet, hogy a vádlott a vádiratot ne láthassa vagy csak késve, a védelemre ne készülhessen fel, a védővel személyesen ne érintkezhesen, hogy az eljárás oly titkos legyen, hogy még a hozzátartozók se ismerjék a vádlott sorsát, hogy a bíróságot megfosszák függetlenségétől.

A felsorolás, amely egyfelől emlékeztet az Egyezségokmányba később (1966-ban) foglalt elvekre, másfelől pedig történelmi tanulságokat idéz, csak megerősíthet abban a meggyőződésben, hogy semmis — ipso iure semmis — az említett elveket semmibe vevő eljárás. Így kellene a jognak látnia és láttatnia az alapvető elveket sértő pereket.

Az általam említettekkel azonban nem morültek ki a lehetséges semmisségi okok, pl. nem esett szó az olyan elképzelhető helyzetről, amikor a bíró vagy más hatósági személy fenyegetés hatása alatt áll vagy megvesztegették őt, vagy hogy az ítélethozatalban részt vett arra nem jogosult személy, vagy a vádlott nyelvi okok miatt a vádat és az eljárás eseményeit alig értette. — De a hazai irodalomban is az eljárás semmisségének különösen *Móra Mihály* által részletesen tárgyalt kérdéskörét a továbbiakban már alig érintem.¹⁸

4. A semmisség különféle alakokat ölthet és különféle súlyú lehet. A jog szempontjából nem eljárás a színjátékban eljátszott per, és nem ítélet amit színpadon hoznak. De az sem volna ítélet, ha ítélőhatalommal fel nem ruházott államigazgatási vagy társadalmi szerv ítélkezne, és végezetül: semmis a bíróság ítélete és eljárása is, ha tudva vagy tévedésből súlyosan vét a törvények ellen.

Az utóbbi esetről szólva megállapíthatjuk, hogy a bíróság eljárásának, ítéletének semmissége lehet akár szembeötlő, evidens, akár lappangó, mégis járhat azzal a gyakorlati következménnyel, hogy az ítéletet végrehajtják. Lehet a bírósági eljárás akár előre megtervezett színjáték, és ezért, mégis az ítélet rendelkezése valósággá válhat. A jog számára ekkor nem marad más hátra, mint hogy, amint tudja, nyilvánítsa ki a semmisséget. Amikor a jog újfent uralomra jut, jóvá kell tennie, amit a nyers erő, az erőszak okozott. Tudjuk azonban, hogy mindent jóvátenni nem áll hatalmában. Ha semmis ítélet bűnöst mentett fel, azt még utól lehet érni, de ha az ítéletet az ártatlanon végrehajtották, akkor a jóvátételnek kicsi az esélye, mert a jóvátételment a jog sem tudja jóvátenni.

A köznyelv, ha a jog napfényre hozza az elítélt ártatlanságát, azt rehabilitálásnak fogja nevezni. A semmisség megállapítása a törvény erejénél fogva — ipso iure azonban ennél több. Annak a megállapítása, hogy ami történt, az nem volt a jog gyakorlása, hanem a hatalom olyan tette, amely kívül esik a jogon. Nem volt az jogi értelemben vett büntető hatalom gyakorlása, hanem a nyers erő, és ahol elkezdődött az eljárás és ítélet semmissége, ott volt a jog biztosította büntetőhatalom gyakorlásának a vége.

* * *

Az előadásom befejezéséhez érve úgy érzem magamat, mint aki a folyó homokjából aranyat akart kiszűrni, és semmit vagy alig valami értékeset talált. Bizonyára nem is szabad a közelmúlt hazai törvényalkotása és joggyakorlata, az ezt illusztráló példák alapján egyetemes érvényességű megállapításokra törekednem, és csak egészen szerény következtetéseket vonhatok le. Mégis engedjék meg, hogy valamivel többet is mondjak.

Talán nem tévedtem, amikor kijelentettem, hogy a társadalmi veszélyesség törvénybe iktatása egymagában nem képes sem a jogalkotásban, sem a joggyakorlatban korlátozó tényezőként működni. A büntető hatalomnak vannak más korlátai, mert beletartozik az általános politikai mozgás szférájába, de ha rövidtávú szükségletek kiszolgálójává teszik, akkor az általánosan elismert, egyetemes érvényű normákkal mérve könnyen válik tévedések áldozatává.

A büntetőhatalomnak mind inkább összhangba kell kerülnie a történelmileg kipróbált, tapasztalat által szentesített jogi-kulturális értékeket hordozó társadalmi környezetével. Reményt adó körülmény, hogy az értékek közül mind több és több nemzetközi elismerést nyert, hogy az államok mindinkább rákényszerülnek, hogy ezekhez tartsák magukat, akár büntetőjogi, akár processzuális normákról is van szó. A büntetőhatalomban rejlő lehetőségek nem korlátlanok. Amikor egy társadalom feszültségekkel van teli, könnyen támadnak benne olyan képzeltések, hogy a büntetőhatalom általános gyógyírként felhasználható; pedig ez csak segédeszköz.

Soha sehol a világon a társadalmat ez a hatalom meg nem gyógyította, mert egyes bűnöket megtorolhat, embereket félreállíthat, de ahhoz gyenge, hogy megjavítsa a közmorált, és közömbösítsen társadalmi törvényeket.

Jegyzetek

- 1 *Viski László*, Közlekedési büntetőjog, KJK., Budapest, 1974. 314. old.
- 2 *Menyaszagin, V. D.* (szerk.), Szovjet büntetőjog, Tankönyvkiadó, Budapest, 1951., 85., 96. és köv. old.
- 3 *Kádár Miklós*, Magyar büntetőjog, Általános rész, Tankönyvkiadó, Budapest, 1952., 146., 157. old.
- 4 Lásd e tárgyról: *Békés Imre*, A gondatlanság a büntetőjogban, KJK, Budapest, 1974., 207. és köv. old.; *Földvári József*, Magyar büntetőjog. Általános rész, Tankönyvkiadó, Budapest, 1984., 78. old.-t.; *Györgyi Kálmán*, Büntetések és intézkedések, KJK, Budapest, 1984. 295. és köv. old.; *Király Tibor*, Büntetőítélet a jog határán, KJK, Budapest, 1972., 191—199. old.; *Viski László*, i. m., 315. és köv. old.; *Tokaji Géza*, A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban, KJK, Budapest, 1984., 163. és köv. old.
- 5 *Ihering, Rudolph von*, Der Zweck im Recht, Leipzig, 1904. 4. kiadás, I. köt., 377., 382., 383. old.
- 6 *Fínkey Ferenc*, A magyar büntetőjog tankönyve, Grill KK. Budapest, 1909., (3. kiadás) 192. és köv.: *Vámbéry Rusztem*, Büntetőjog, Grill KK., Budapest, 1913., 6., 166—168. old. *Angyal Pál*, A magyar büntetőjog tankönyve, Athenacum Budapest, 1920 (3. kiadás) 58. old. és köv.
- 7 *Vuchetich, Matthias*, Institutiones juris criminalis Hungarici, Budae, 1819, 41—43. old.
- 8 1949. augusztus 31-i felszólalásában pl. Rákosi Mátyás kijelentette: „Ezeknek (ti. a régi művezetőknek) a magatartásában politikai szempontok is közrejátszanak. Ők megértik, hogy amikor túrik a feyelmetlenséget, a rossz munkát, a lazsálást, amikor nem törődnek a munkafegyelemmel és a termelés menetével, akkor a demokrácia gazdasági és ezzel együtt politikai alapjait ássák alá” — Válogatott beszédek és cikkek, Szikra, Budapest, 1950., 461. old.
- 9 *Wiener A. Imre*, Gazdasági bűncselekmények, KJK Budapest, 1986. 45. old.
- 10 Vö.: A Bírósági Határozatok 1954/8. számban közölt, 452. sz. határozatot a BK. 392. sz. állásfoglalásával (BJK 905.) Büntető Törvénykönyv, KJK, Budapest, 1976., 388. old.
- 11 VI. sz. BED., — BH, 1954. 2. sz.
- 12 *Horgosi György*, Árdrágító és közellátási bűncselekmények, KJK, Budapest, 1960, 12. old.
- 13 BH. 1953. 2. sz.
- 14 BH., 1954. 1. sz.
- 15 1963. évi 3221. sz. kormányhatározat.
- 16 BH 1959. 11. sz. — de már akkor is írta a Legfelsőbb Bíróság későbbi elnöke *Szalay József*: az ellenséges osztályhoz tartozás csak annyiban releváns, amennyiben „akár a motívum, akár a nevelő hatás biztosítása végett a cselekmény objektív súlya miatt súlytöbblet jelentkezik...” Büntetőpolitika és -ítélkezés, Magyar Jog 1959. 10. sz. 294—295. old.
- 17 14/1973 NET-határozat a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről.
- 18 *Móra Mihály*, A büntetőeljárás cselekményekről, Jogtudományi Közöny, 1959., 10—11. sz. 589 és köv. old. A fogyatékos büntetőeljárás cselekmények, uo. 12. sz. 638. és köv. old. A magyar büntető eljárás jog, Tankönyvkiadó, Budapest, 1961., 213. és köv. old. l. még: *Nagy Lajos*, Fellebbezés a büntetőperben, KJK, Budapest, 1960., 258. és köv. old.-t., *Cséka Ervin*, A büntető jogorvoslatok alaptanai, KJK, Budapest, 1985. 251. és köv. old.-t. *Bárd Károly*, A büntetőhatalom megosztásának buktatói, KJK, Budapest, 1987, 132. és köv. old.